

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA
W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH
I HISTORYCZNYCH

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Department of Cartography and Geomatics

Catholic University of Lublin
Institute for the Historical Geography of the Church in Poland
Institute of Geodesy and Cartography in Warsaw

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY Volume XVIII

OLD MAPS AS A SOURCE IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL RESEARCH

Edited by
Beata Konopska i Jerzy Ostrowski

Warsaw 2014

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Kartografii i Geomatyki

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce
Instytut Geodezji i Kartografii w Warszawie

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNYCH

Pod redakcją
Beaty Konopskiej i Jerzego Ostrowskiego

Warszawa 2014

Opracowanie redakcyjne
Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Współpraca redakcyjna
Paweł Cebrykow, Krzysztof Kałamucki

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Andrzej Ciołkosz

Tłumaczenie przedmowy i części streszczeń na język angielski
Ilona Wojciechowska
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

Instytut Geodezji i Kartografii
ul Modzelewskiego 27, 02-689 Warszawa,
e-mail: igik@igik.edu.pl

© by: IHN PAN, IGiK

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-18-8
ISBN: 978-83-60024-19-5

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Beata Konopska, Jerzy Ostrowski</i> Przedmowa	11
<i>Joanna Plit</i> Analizy geograficzne i historyczne dawnych map	19
*	
<i>Jerzy Ostrowski</i> Praca Henryka Merczynga z 1913 roku o radziwiłłowskiej mapie Litwy i jej wpływ na polskie badania dokładności dawnych map (w setną rocznicę publikacji)	35
<i>Kamil Nieścioruk</i> Weryfikacja wiarygodności treści map dawnych z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych	53
<i>Maria Jankowska</i> Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski	65
<i>Jakub Kuna</i> Problem uwspółcześnienia formy prezentacji map dawnych	79
**	
<i>Adam Linsenbarth</i> Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych	93
<i>Kazimierz Kozica</i> Wrocławski przedwojenny egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554)	111
<i>Piotr Grabowski</i> Obraz historycznej Warmii na mapach włoskich i francuskich kartografów w XVI–XVIII wieku	121
<i>Andrzej Janeczek</i> Rękopiśmienna mapa cyrkulu zamojskiego z austriackiego Archiwum Wojennego i jej relacja do zdjęcia józefińskiego Galicji (1779–1783)	133

Bogdan Wolak

- Próba oceny obrazu rzeźby terenu na mapie Schroettera
w skali 1:152 000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Układ przestrzenny miasta Lublina
na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich
przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu 155**

Dariusz Lorek

- Kartograficzny obraz Poznania w okresie zaborów 169**

Teresa Bogacz

- Mapy Lubina z XIX i XX wieku jako źródło do badań
nad rozwojem przestrzennym miasta 181**

Wojciech Mielewczyk

- Środowisko geograficzne na XIX-wiecznych mapach wsi
na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa
i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel jako badacz dawnych opisów świata
i twórca „krajobrazów” 209**

Adrianna Szczerba

- Mapy archeologiczne zachodnich guberni
Imperium Rosyjskiego 237**

Tomasz Olenderek

- Charakterystyka dawnych map leśnych 251**

Waldemar Spallek

- Kształtowanie się koncepcji map ogólnogeograficznych
w świetle polskich atlasów szkolnych wydanych do 1939 roku 263**

Beata Konopska

- Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map
z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie
publikacji okresu PRL 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Zagadnienie rekonstrukcji treści i obrazu w zabytkowych
mapach i globusach 301**

Joanna Sroka

Atlas Silesiae w zbiorach polskich – technologia wykonania i konserwacja (zarys problematyki)	321
--	-----

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

Możliwości badania materiałów drukowanych z użyciem techniki optycznej, polaryzacyjnej i konfokalnej oraz SEM-EDS	337
--	-----

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

Atlas historyczny miast polskich	349
---	-----

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

Toponimy na mapach Półwyspu Kolskiego jako przykład bogactwa etnograficznego regionu	353
---	-----

CONTENTS

Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Preface	15
----------------------	-----------

Joanna Plit

Geographical and historical analyses of old maps	19
---	-----------

*

Jerzy Ostrowski

The work of Henryk Merczyng from 1913 on the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania and its influence on the Polish research on the accuracy of old maps (on the hunderth anniversary of publication)	35
---	-----------

Kamil Nieścioruk

Verification of content credibility of old maps with application of digital elevation model and basic topographic attributes	53
---	-----------

Maria Jankowska

Evaluation criteria for maps as a source of information about the cultural heritage of the countryside based on the example of Wielkopolska	65
--	-----------

Jakub Kuna

The problem of contemporization of the form of presentation of old maps	79
--	-----------

**

Adam Linsenbarth

The Madaba Mosaic Map from the 6th century – a source of information for geographical, historical and Bible studies	93
--	-----------

Kazimierz Kozica

The Wroclaw pre-war copy of the map of Europe by Gerard Mercator (1554)	111
--	------------

Piotr Grabowski

The picture of the historical Warmia on the maps of Italian and French cartographers in the 16th–18th centuries	121
--	------------

Andrzej Janeczek

- The manuscript map of Zamość district from the Austrian War Archives and its relation to the Joseph's survey of Galicja (1779–1783) 133**

Bogdan Wolak

- Analysis of the presentation of relief on the Schroetter's map, scale 1:152,000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Spatial layout of Lublin at the turn of the 18th century on Austrian city maps stored in the Vienna War Archives 155**

Dariusz Lorek

- Cartographic image of Poznań in the time of partitions 169**

Teresa Bogacz

- Maps of Lubin from the 19th and 20th centuries as the source for research on the spatial development of the city 181**

Wojciech Mielewczyk

- The geographical environment on the 19th century maps of villages based on the collection of the National Museum of Agriculture and Agricultural-Food Industry in Szreniawa 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel as an investigator of old world's descriptions and author of "landscapes" 209**

Adrianna Szczerba

- Archeological maps of western provinces of the Russian Empire 237**

Tomasz Olenderek

- Characteristics of old forest maps 251**

Waldemar Spallek

- Evolution of the concept of general reference maps in the light of Polish school atlases published until 1939 263**

Beata Konopska

- Attribute of place in time as a feature of old maps from the perspective of anthropology of culture based on publications of Polish People's Republic period 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Problems of content and image reconstruction
in historical maps and globes 301**

Joanna Sroka

- Atlas Silesiae in the Polish collections – technology
of binding and conservation (outline of problems) 321**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

- The possibilities of printed materials research
with the use of optical, polarization, confocal
and SEM-EDS techniques 337**

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

- The Historical Atlas of Polish Towns 349**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

- Toponyms on maps of the Kola Peninsula as an example
of the ethnographic wealth of the region 353**

Andrzej Janeczek

Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa

Rękopiśmienna mapa cyrkulu zamojskiego z austriackiego Archiwum Wojennego i jej relacja do zdjęcia józefińskiego Galicji (1779–1783)

W badaniach historyczno-geograficznych, dążących do poznania dawnego krajobrazu, warunków środowiskowych, stanu zagospodarowania, osadnictwa i jego układów przestrzennych dawne mapy i plany odgrywają specjalną rolę; przynoszą przekaz obrazowy, jakiego nie zastąpi materiał opisowy, choćby najbardziej szczegółowy. Spośród nich największą przydatność mają wielkoskalowe mapy topograficzne. Skala odwzorowania jest istotnym kryterium oceny źródłowej wartości mapy, wykorzystywanej w studiach rekonstrukcyjnych. W warsztacie historyka zajmującego się odtwarzaniem środowiska przyrodniczego, struktur osadniczych i sieci miejskich, układów komunikacyjnych i podziałów terytorialnych, prowadzącego prace słownikowe lub atlasowe, realne znaczenie mają mapy o dostatecznym stopniu szczegółowości, wykonane w skali nie mniejszej niż 1:100 000 – 1:200 000. Jednakże dla okresu staropolskiego zasób materiałów kartograficznych spełniających ten warunek jest mocno ograniczony. Tworzą go właściwie wyłącznie plany miast i twierdz, mapy majątkowe i mapy rozgraniczeń dóbr ziemskich, a więc materiały fragmentaryczne, ułamkowe, rozproszone, nie pokrywające większych obszarów. Jediną zrealizowaną próbą skartowania zwartych terytoriów były „mapy szczegulne” województw Karola Perthéesa, pochodzą one jednak już z doby rozbiorowej i z trudem jedynie dają się zaliczyć do kategorii map topograficznych ze względu na swoją skalę (ok. 1:225 000) i metodę przygotowania.

W warunkach niedostatku odpowiednich dla epoki staropolskiej źródeł kartograficznych specjalną rolę w praktyce badawczej odgrywają zdjęcia topograficzne, przeprowadzone przez państwa zaborcze, Prusy i Austrię¹. Powstały one

¹ Z podstawowych opracowań zob. L. Sawicki, *Obristen Anton Freiherr Mayer von Heldensfeld topographische Aufnahme Westgaliziens in den Jahren 1801–1804. Pulkwownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 10, Kraków 1928; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, z. 3,

w całkowicie zmienionej sytuacji politycznej, już pod obcymi rządami, jednakże przed nadchodzącymi przemianami ustrojowymi, gospodarczymi i społecznymi, które przeobraziły kraj w sposób gruntowny. Wdrażane przez nową administrację reformy systemu agrarnego, akcje kolonizacyjne, przemiany przestrzenne w miastach, budowa dróg bitych, melioracje i regulacje rzek, eksploatacja lasów nie zdołały jeszcze zatrzeć cech krajobrazu staropolskiego. Zdjęcia pruskie i austriackie, przygotowane bezpośrednio po aneksji, miały przede wszystkim na celu potrzeby wojskowe, lecz były także projektem ogólnopaństwowym, były swego rodzaju spisem z natury, inwentaryzacją spadku po Rzeczypospolitej, czy właściwiej to określając, inwentaryzacją łupu, zdobytego na państwie polskim. Spełniają więc z powodzeniem rolę źródła bezpośredniego dla badań epoki schyłku Rzeczypospolitej, a mogą być źródłem pośrednim dla prób rzutowania zarejestrowanego na nich obrazu wstecz, w wieki starsze, przy ostrożnym stosowaniu procedur retrogresji.

Wartość badawcza wczesnych zdjęć zaborczych, nie znajdujących konkurencji pośród całego zasobu kartograficznego sprzed XIX w., przesądziła o przystąpieniu do edycji jednego z nich, mianowicie mapy Galicji, zwanej potocznie mapą Miega, stanowiącej część wielkiego przedsięwzięcia obejmującego wszystkie kraje znajdujące się pod władzą Habsburgów – tzw. zdjęcia józefińskiego (*Josephinische Landesaufnahme*)². To kompletna mapa prowincji, od granicy ze Śląskiem pruskim po Zbrucz, sporządzona w latach 1779–1783 pod kierunkiem podpułkownika armii austriackiej Friedricha von Miega. Składa się ona z 413 dużych arkuszy, łącznie zajmujących powierzchnię ok. 115 m², a także towarzyszących im opisów topografii zawartych w sześciu tomach³. Mapę wykonano

Kraków 1935, s. 115–305; R. Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008; B. Medyńska-Gulij, D. Lorek, *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, Seria A – Geografia Fizyczna, t. 59, 2008, s. 29–42; H. Bartoszewicz, *Prace geometrów i kartografów pruskich na Mazowszu i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1793–1806*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 21, 2009, s. 41–57; A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII w. do początku XX w.*, Katowice 2000; idem, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.

² Akcja kartowania ziem monarchii habsburskiej była od dawna badana przez historyków kartografii, zob.: J. Paldus, *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II.*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 63, 2. Abhandlung, Wien 1919; O. Regele, *Beiträge zur Geschichte der staatlichen Landesaufnahme und Kartographie in Österreich bis zum Jahre 1918*, Wien 1955; E. Hofstätter, *Beiträge zur Geschichte der österreichischen Landesaufnahmen*, Th. 1–2, Wien 1989; J. Dörflinger, *Die Landesaufnahmen des österreichischen Generalquartiermeisterstabes 1749–1854*, „Karlsruher Geowissenschaftliche Schriften”, Reihe C: Alte Karten, Bd. 2, Karlsruhe 1989; idem, *Die Österreichische Kartographie im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Privatkartographie zwischen 1780 und 1820*, Bd. 1: *Österreichische Karten des 18. Jahrhunderts*, Wien 1994, s. 63–65; A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego ...*; R. Rill, *Die Anfänge der Militärkartographie in den habsburgischen Erblanden: Die Josephinische Landesaufnahme von Böhmen und Mähren nach hofkriegsrätlichen Quellen*, „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs“, 49, 2001, s. 183–202.

³ J. Paldus, *Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772*, „Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien“, 59, 1916, s. 417–455; idem, *Die militärischen*

w obowiązującej dla zdjęcia józefińskiego skali 1:28 800, tzw. pojedynczej skali wojskowej (1 cal na mapie odpowiadał 1000 kroków, czyli 400 sążniom wiedeńskim w terenie). Początkowo utajniona ze względu na swoje znaczenie militarne, nigdy nie została wydana i pozostaje do dziś w rękopisie, przechowywanym w Archiwum Wojskowym (Kriegsarchiv) w Wiedniu.

Publikacja zdjęcia józefińskiego Galicji obejmuje całość rękopiśmiennego materiału, a więc arkusze mapy oraz wojskowe opisy kraju. Wydawnictwo jest zaplanowane na 15 tomów, każdy z nich w dwóch woluminach; jeden, tekstowy, ma mieścić wstęp edytorski oraz edycję opisów z ich równoległym tłumaczeniem na język polski, drugi mają tworzyć faksymilia kolejnych arkuszy mapy. Pierwsze trzy tomy już się ukazały⁴; następne będą wychodzić w tempie od jednego do dwóch tomów rocznie. Charakterystyka publikowanego źródła, jego wartość źródłowa i perspektywy wykorzystania w badaniach wielu dyscyplin, a także zasady rządzące edycją zostały przedstawione w osobnych artykułach⁵.

W wiedeńskim Kriegsarchiv przechowywana jest inna, podobna do józefińskiej mapa, lecz o znacznie węższym zasięgu⁶. To mapa Zamojszczyzny, pochodząca z doby porozbiorowej. Jest dotąd nieznana i niewykorzystywana. W opisie archiwalnym nosi ona tytuł *Karte des Zamoscier Kreises*. Wiadomo o niej dotychczas jedynie to, co podał Ludomir Sawicki w swoim świetnym przewodniku po polonikach znajdujących się w zbiorach kartograficznych Archiwum Wojennego w Wiedniu⁷: wykonana została w skali 1:28 800, składa się z 36 arkuszy. Czas jej sporządzenia określono na rok 1780.

Przypisany mapie czas powstania i skala, w jakiej została sporządzona, są zbieżne z chronologią i skalą zdjęcia józefińskiego Galicji, wykonanego, jak wiadomo w latach 1779–1783. Zbieżność ta wywołuje pytanie o relację między obiema mapami: czy mapa cyrkułu zamojskiego wykazuje związek z mapą całej

Aufnahmen..., s. 46 nn.; A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego...*, s. 47 nn.; R. Rill, *Józefińskie zdjęcie kartograficzne Galicji i Lodomerii w dokumentach Nadwornej Rady Wojennej*, w: *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 1, cz. A, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012, s. XXXIII–XLI.

⁴ *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej...*, t. 1, Kraków 2012; t. 2, Kraków 2013, t. 4, Kraków 2012.

⁵ W. Bukowski, *Die handschriftliche topographische Karte des Königreiches Galizien und Lodomerien – die sogenannte Miegkarte – der Jahre 1775–1783 in den Sammlungen des Kriegsarchivs in Wien sowie das Projekt ihrer Herausgabe*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien”, Bd. 1, 2007–2008, s. 145–156; W. Bukowski, B. Dybaś, A. Janeczek, Z. Noga, *Edycja rękopiśmiennej mapy topograficznej Galicji z lat 1775–1783 (tzw. mapy Miega) z Archiwum Wojennego w Wiedniu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. 59, 2011, nr 1, s. 101–105; W. Bukowski, A. Janeczek, *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, „Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny”, nr 1, 2013, s. 91–112; A. Janeczek, *Pierwsze zdjęcie wojskowe Galicji (tzw. mapa Miega) z lat 1779–1783. Znaczenie, wartość źródłowa i perspektywy wykorzystania*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P. Wespziński, „Z Dziejów Kartografii”, t. 17, Warszawa 2013, s. 193–213.

⁶ Archiwum Wojskowe w Wiedniu, Kartensammlung, sygn. B Xla 95.

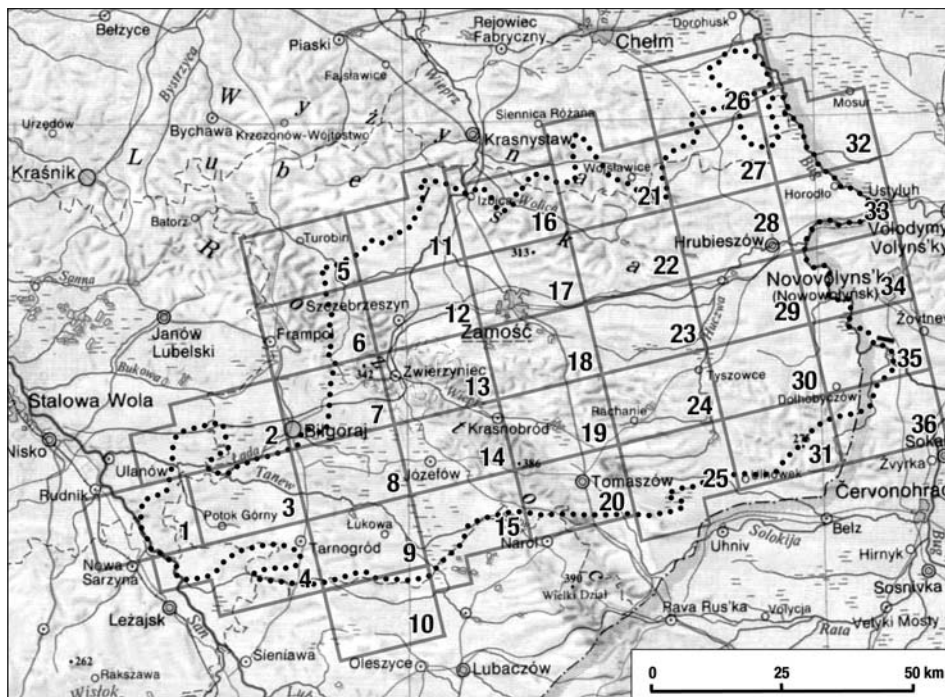
⁷ L. Sawicki, *Spis map Archiwum Wojennego w Wiedniu odnoszących się do ziem polskich*, „Przyczynki do bibliografii kartograficznej ziem polskich”, I, Warszawa 1920, nr 1520.

Galicji, w skład której Zamojszczyzna wchodziła w latach 1772–1809, czy jest dziełem odrębnym; a jeśli istnieje między nimi zależność, to na czym ona polega? Czy mapa Zamojszczyzny jest opracowaniem poprzedzającym mapę Galicji, zdjęciem przygotowawczym, włączonym następnie do mapy całej prowincji, czy też wręcz przeciwnie – jej derywatem, post-produktem? Wyjaśnienie tej kwestii ma znaczenie dla przygotowywanej obecnie pełnej edycji mapy józefińskiej Królestwa Galicji i Lodomerii, która w tomie 8 zawrze obszar pokrywający się z zasięgiem mapy cyrkułu zamojskiego. Ustalenie, czym była ta mapa, mogłoby być również istotne dla prób krytyki mapy józefińskiej, albowiem stopień wiarygodności jej rejestracji, chociaż wysoko szacowany, trudno dowodnie określić ze względu na brak innych, porównywalnych przekazów kartograficznych. Mapa Galicji zajmuje pozycję monopolistyczną jako najstarsze i długo po niej niepowinawiane zdjęcie topograficzne kraju. Mapa Zamojszczyzny, o ile byłaby dziełem niezależnym, mogłaby dostarczyć materiału porównawczego i weryfikującego zdjęcie józefińskie.

Odpowiedź na te pytania przynosi analiza rękopiśmiennego materiału, zachowanego w komplecie w Archiwum Wojennym.

Mapa nie ma ani arkusza tytułowego ani kartusza, nie zawiera legendy, klucza znaków i jakichkolwiek informacji opisowych; wyposażona jest jedynie w schematyczną mapę skorowidzową zatytułowaną „Uibersicht der Sectionen des Szamoszer Kreises von Ostgalitzien”; u dołu wrysowano podziałkę liniową ze skalą mianowaną („Maastab der Wiener Zoll zu 1000 Schritt oder 400 Klafter”). Jej zasięg terytorialny mieści się między dolnym Sanem i środkowym Bugiem; obejmuje okolice Krzeszowa, Tarnobrodu, Biłgoraja, Zamościa, Tomaszowa, Horodła, Hrubieszowa i Tyszowiec (ryc. 1). Zawartość treściowa mapy jest równie obfita i szczegółowa jak na zdjęciu józefińskim.

Mapa cyrkułu zamojskiego starannie oddaje różne elementy krajobrazu przyrodniczego. Przedstawia rzeźbę terenu, a więc wzniesienia, krawędzie dolin rzecznych, strome i łagodne brzegi rzek, wysokie brzegi stawów, dolinki strumyków i wąwozy. Rejestruje bieg rzek i strumieni, oznacza młynówki i rowy, starorzecza, wyspy rzeczne, jeziora i stawy, bagna, źródła, pastwiska i łąki (z rozróżnieniem na porośnięte krzakami i podmokłe), lasy i nawet pojedyncze drzewa, gdy mogły służyć jako punkt orientacyjny. Przedstawia w szczegółach sieć osadniczą, a więc zabudowę miast w postaci kwartałów lub pojedynczych domostw, ulice i place, świątynie i klasztory, zagrody wiejskie, dwory i folwarki z szopami i stodołami, pałace, zamki i fortyfikacje oraz miejskie obwarowania, urządzenia gospodarcze (w tym młyny, tartaki, pasieki, cegielnie, huty, kamieniołomy, maziarnie), uwzględnia karczmy i zajazdy, studnie, krzyże i kapliczki przydrożne, cmentarze i szubienice. Ze szczególną wnikliwością przedstawia strukturę komunikacyjną. Mapa nie tylko oddaje sieć połączeń, ale również różnicuje drogi według zdolności dla ruchu i rangi, od ścieżek po trakty krajowe, oraz dodatkowo oznacza ich

Ryc. 1. Zasięg mapy cyrkulu zamojskiego i schemat jej podziału na arkusze.
Linia kropkową oznaczono granice cyrkulu

specjalne rodzaje, na przykład wyróżnia „drogi zimowe”, nadające się do wykorzystania, ze względu na nawodnienie terenu, jedynie w chłodnych porach roku. Z urządzeń komunikacyjnych uwzględnia przeprawy rzeczne: mosty i kładki, brody i przewozy przez rzeki. Ponadto odnotowuje liczne nazwy osad i przysiółków, karczem, rzek i strumieni, lasów i bagien, wzniesień, zazwyczaj zapisane fonetycznie, często w skażonej postaci.

Już wstępne badanie cech i zawartości dowodzi ścisłej zależności między obiema mapami. Łączy je identyczna skala, co samo nie jest rozstrzygające, ponieważ skala 1:28 800 była regularnie używana jako podstawowy moduł zdjęć austriackich aż do przyjęcia miar metrycznych. Zbieżne są natomiast także inne właściwości ogólne obu map, mianowicie identyczny podział na sekcje o tych samych rozmiarach i tym samym zasięgu, tworzących jednakową siatkę cięcia (arkusze mapy Zamojszczyzny mają natomiast własną numerację i nieco większy format ze względu na marginesy, lecz pole wypełnione rysunkiem zachowuje ten sam rozmiar 24 × 16 cali)⁸. Łączy je również ta sama, północna orientacja,

⁸ Różnice zachodzą jedynie w przypadku sekcji skrajnych, ponadformatowych, do których dołączano mniejsze skrawki terytorium, nie zapożyczające całego arkusza.

nie na biegun geograficzny, lecz na magnetyczny, przy tej samej deklinacji wynoszącej ok. -12° , a także łudząco podobne do siebie sposoby prezentacji treści, wykorzystujące jednakowy zestaw sygnatur, wypełnień kolorem i deseniem oraz zbiór napisów objaśniających, różniących się jedynie indywidualnym sposobem wykonania⁹.

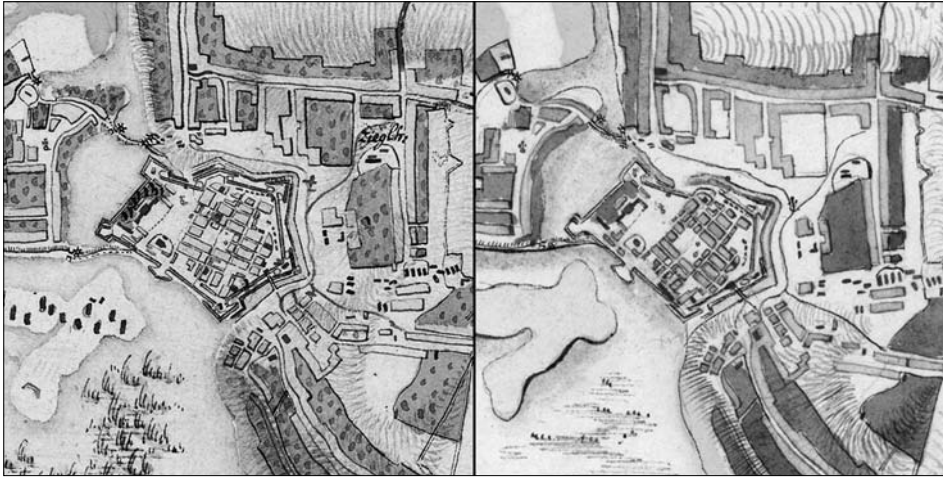
Ostateczny wynik przynosi porównanie, arkusz po arkuszu, obu map ze sobą. Rysunek wykazuje bardzo wysoki stopień identyczności (ryc. 2–4). Nieliczne i nieznaczne różnice to widoczna na mapie Zamojszczyzny dążność do zuniformizowania symboli oraz delikatna tendencja do uproszczeń, pomijanie niektórych drobniejszych oznaczeń, nazw polnych i obiektów terenowych, np. karczmem lub krzyży przydrożnych. W pewnym stopniu odbiło się to na zubożeniu przekazu, np. zniknęło oznaczenie grodziska w Sąsiadce, grodzisko w Grabowcu zostało pozbawione napisu „Sloss”, zginął wszelki ślad po cmentarzu żydowskim narysowanym i opisanym pod Józefowem, a tzw. Zameczysko (Kościółek) koło Suśca straciło wygląd monastynu. Doszły też niekiedy przeinaczenia nazw, np. Mikulin stał się Sikulinem, a toponim Horodyszcze koło Waręża, o treści nic nie mówiącej rysownikowi, przeobraził się w nazwę dwuwyrazową: Horody Szcze.

Wszystkie te obserwacje prowadzą do jednego wspólnego wniosku. Mapa cyrkulu zamojskiego jest kopią mapy józefińskiej Galicji, odznaczającą się wysokim stopniem ścisłości względem pierwowzoru. Kierunek filiacji nie ulega żadnym

Ryc. 2. Józefów na mapie józefińskiej Galicji (fragment arkusza 183, z lewej) oraz na mapie cyrkulu zamojskiego (fragment arkusza 14, z prawej)

⁹ A. Janeczek, *Znaki i napisy objaśniające zdjęcia józefińskiego Galicji*, w: *Galicja na józefińskiej mapie...*, t. 1, cz. A, s. XCV–CXV.

Ryc. 3. Zamość na mapie józefińskiej Galicji (fragment arkusza 203, z lewej) oraz na mapie cyrkułu zamojskiego (fragment arkusza 17, z prawej)

Ryc. 4. Krasnobród i dolina Wieprza na mapie józefińskiej Galicji (fragment arkusza 205, z lewej) oraz na mapie cyrkułu zamojskiego (fragment arkusza 19, z prawej)

wątpliwościom: mapa Galicji jest dziełem prymarnym, mapa Zamojszczyzny – wytworem wtórnym.

Pozostaje jeszcze do ustalenia czas jej sporządzenia. Mapa cyrkułu zamojskiego nie zawiera w rzeczywistości żadnego datowania; nie wiadomo, skąd została zaczerpnięta figurująca w opisie archiwalnym informacja o roku 1780. Ta data jest niemożliwa do przyjęcia nie tylko z uwagi na chronologię powstawania samego

wzorca, czyli mapy Galicji. Przeczą temu również inne okoliczności. Cyrkuł zamojski w kształcie zaznaczonym na mapie utworzony został dopiero w 1783 r.; wcześniej, od 1773 r. funkcjonował tu cyrkuł bełski, a po reformie 1782 r. – dwa cyrkuły, zamojski i tomaszowski. Dopiero likwidacja cyrkułu tomaszowskiego w roku następnym i włączenie go do cyrkułu zamojskiego uformowały ten zarys terytorialny, który widnieje na mapie¹⁰. Drugi szczegół pomocny przy wyznaczaniu chronologii mapy to napis „West Gallicien”, odnoszący się do terytorium za północno-zachodnią granicą cyrkułu zamojskiego (arkusz 5). W tym miejscu na mapie józefińskiej Galicji widnieje napis „Königlich Pohnlische Gränze” (arkusz 160). Zamiana napisów odzwierciedla więc przebieg wydarzeń politycznych: przeprowadzenie trzeciego rozbioru Polski i utworzenie nowego kraju monarchii Habsburgów, Galicji Zachodniej. Cyrkuł zamojski zaczął od 1795 r. sąsiadować już nie z Polską, lecz z Galicją Zachodnią, co znalazło wyraz w aktualizacji napisu. Formalnie Galicję Zachodnią powołano patentem cesarskim w 1796 roku¹¹. Mapa sporządzona została zatem po 1795–1796 r., a więc co najmniej kilkanaście lat po zakończeniu zdjęcia józefińskiego. Z kolei scalenie administracyjne obu Galicji miało miejsce w 1803 r., a w 1809 r. cyrkuł zamojski oraz cała uprzednia Galicja Zachodnia na mocy traktatu w Schönbrunn zostały odłączone od Austrii i wcielone do Księstwa Warszawskiego¹². Sytuacja przedstawiona na mapie Zamojszczyzny najściślej odpowiada zatem realiom politycznym z okresu 1796–1803, na pewno sprzed 1809 r., i tak też ostatecznie należałoby datować jej wykonanie.

Zresumujmy te ustalenia. Konfrontacja obu map dowodzi, że *Karte des Zamoscier Kreises* jest niewolniczą kopią zdjęcia józefińskiego z obszaru cyrkułu zamojskiego. Wykorzystuje dokładnie ten sam podział na arkusze, posługuje się podobnym zasobem oznaczeń i metodą prezentacji, a co najważniejsze – oddaje z dużą wiernością tę samą, niezmiernie bogatą treść. Nieznaczne różnice wynikają z lekkiej tendencji do redukcji szczegółów oraz nieuchronnych przeoczeń przy kopiowaniu. Analiza treściowa mapy cyrkułu zamojskiego wykazuje, że to wtórne dzieło, replikujące materiał zdjęcia józefińskiego, nie przynosi żadnego nowego przekazu poza dokładnym oznaczeniem przebiegu granic cyrkułu po reformach administracyjnych lat 1782–1783 i korektach delimitacji.

Słowa kluczowe: historia kartografii, mapy topograficzne, zdjęcie józefińskie, dawne mapy Galicji

¹⁰ B. Łoziński, *Z czasów nowicjatu administracyjnego Galicji*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 21, 1907, s. 105–116, 411–440; E. Barwiński, *Pierwsze podziały administracyjne Galicji*, „Ziemia Czerwieńska”, r. I, 1935, s. 57–65; S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, s. 161 n.; W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 50 nn.

¹¹ T. Mencil, *Początki organizacji Galicji Zachodniej w latach 1795–1796*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 77, 1970, s. 330.

¹² B. Łoziński, op. cit., s. 426 nn.; W. Ćwik, J. Reder, op. cit., s. 66.

Literatura

- Bartoszewicz H., 2009, *Prace geometrów i kartografów pruskich na Mazowszu i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1793–1806*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 21, s. 41–57.
- Barwiński E., 1935, *Pierwsze podziały administracyjne Galicji*, „Ziemia Czerwieńska”, r. I, s. 57–65.
- Buczek K., 1935, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, z. 3, Kraków s. 115–305.
- Bukowski W., 2007–2008, *Die handschriftliche topographische Karte des Königreiches Galizien und Lodomerien – die sogenannte Miegkarte – der Jahre 1775–1783 in den Sammlungen des Kriegsarchivs in Wien sowie das Projekt ihrer Herausgabe*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien”, Bd. 1, s. 145–156.
- Bukowski W., Dybaś B., Janeczek A., Noga Z., 2011, *Edycja rękopiśmiennej mapy topograficznej Galicji z lat 1775–1783 (tzw. mapy Miega) z Archiwum Wojennego w Wiedniu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. 59, nr 1, s. 101–105.
- Bukowski W., Janeczek A., 2013, *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, „Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny”, nr 1, s. 91–112.
- Ćwik W., Reder J., 1977, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin.
- Dörflinger J., 1989, *Die Landesaufnahmen des österreichischen Generalquartiermeisterstabes 1749–1854*, Fachhochschule Karlsruhe. „Karlsruher Geowissenschaftliche Schriften”, Reihe C: Alte Karten. Bd. 2, Karlsruhe.
- Dörflinger J., 1994, *Die Österreichische Kartographie im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Privatkartographie zwischen 1780 und 1820*, Bd. 1: Österreichische Karten des 18. Jahrhunderts, Wien, s. 63–65.
- Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 1, 2, 4, 2012–2013, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków.
- Grodziski S., 1971, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław.
- Hofstätter E., 1989, *Beiträge zur Geschichte der österreichischen Landesaufnahmen*, Th. 1–2, Wien.
- Janeczek A., 2012, *Znaki i napisy objaśniające zdjęcia józefińskiego Galicji*, w: *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 1, cz. A, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków s. XCV–CXV.

- Janeczek A., 2013, *Pierwsze zdjęcie wojskowe Galicji (tzw. mapa Miega) z lat 1779–1783. Znaczenie, wartość źródłowa i perspektywy wykorzystania*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P. Wespiański, „Z Dziejów Kartografii”, t. 17, Warszawa s. 193–213.
- Konias A., 2000, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII w. do początku XX w.*, Katowice.
- Konias A., 2010, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk.
- Łoziński B., 1907, *Z czasów nowicjatu administracyjnego Galicji*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 21, s. 105–116, 411–440.
- Medyńska-Gulij B., Lorek D., 2008, *Pruskie mapy topograficzne dla Wielkopolski do 1803 roku*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, Seria A – Geografia Fizyczna, t. 59, s. 29–42.
- Mencel T., 1970, *Początki organizacji Galicji Zachodniej w latach 1795–1796*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 77, s. 308–332.
- Paldus J., 1916, *Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772*, „Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien”, 59, s. 417–455.
- Paldus J., 1919, *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II.*, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 63, 2. Abhandlung, Wien.
- Regele O., 1955, *Beiträge zur Geschichte der staatlichen Landesaufnahme und Kartographie in Österreich bis zum Jahre 1918*, Wien.
- Rill R., 2001, *Die Anfänge der Militärkartographie in den habsburgischen Erblanden: Die Josephinische Landesaufnahme von Böhmen und Mähren nach hofkriegsrätlichen Quellen*, „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs”, 49, s. 183–202.
- Rill R., 2012, *Józefińskie zdjęcie kartograficzne Galicji i Lodomerii w dokumentach Nadwornej Rady Wojennej*, w: *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 1, cz. A, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków, s. XXXIII–XLI.
- Sawicki L., 1920, *Spis map Archiwum Wojennego w Wiedniu odnoszących się do ziem polskich*, „Przyczynki do bibliografii kartograficznej ziem polskich”, I, Warszawa.
- Sawicki L., 1928, *Obristen Anton Freiherr Mayer von Heldensfeld topographische Aufnahme Westgaliziens in den Jahren 1801–1804. Pułkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 10, Kraków.
- Skrycki R., 2008, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa.

Źródła kartograficzne

Karte des Königreiches Galizien und Lodomerien, 1:28 800, 1779–1783, Archiwum Wojenne (Kriegsarchiv) w Wiedniu, sygn. B IXa 390.

Karte des Zamoscier Kreises, 1:28 800, ok. 1796–1803, Archiwum Wojenne (Kriegsarchiv) w Wiedniu, sygn. B XIa 95.

The manuscript map of Zamość district from the Austrian War Archives and its relation to the Joseph's survey of Galicja (1779–1783)

S u m m a r y

In the Kriegsarchiv in Vienna under the number B XIa 95, so far unknown map of the Zamość district, is stored. In the archival description its title is *Karte des Zamoscier Kreises*. It is only known what Ludomir Sawicki put in his Inventory of maps of the War Archives in Vienna relating to the Polish lands (*Spis map Archiwum Wojennego w Wiedniu odnoszących się do ziem polskich*, 1920): it was prepared at the scale of 1:28,800, it consists of 36 sheets and is dated 1780. The assigned time of map creation and its scale are convergent with the chronology and the scale of the Joseph's survey of Galicja developed between 1779–1783 (so called Mieg's map).

This convergence raises a question on relation between these two maps: does map of the Zamość district indicates the relation with the map of the whole Galicja, that district was a part of in the period 1772–1809, or is it a separate work? If there is a relation between them what kind of relation is that? Was the map of Zamość district developed earlier than the map of Galicja or on the contrary- is its derivative? The explanation of this matter is important for the ongoing works on the full edition of the Joseph's map of the Galicja and Lodomeria Kingdom, which in volume 8 shall include the area corresponding to the area covered by the Zamość district map.

The answer to these questions is brought by the analysis of the handwritten material, that fully preserved in the Military Archives. The map of the Zamość district does not contain any dating. The attempt to determine the timeframes of its development indicates that it was created later than specified in the description 1780. Undoubtedly it was prepared after 1795, so at least several years after finishing the Joseph's survey. The confrontation of both maps proves that *Karte des Zamoscier Kreises* is a slavish copy of the Joseph's survey of the Zamość district. It uses exactly the same division into sheets, uses similar resources of designation and the presentation method and most importantly reflects faithfully

the same, extremely rich content. The slight differences result from the tendency to reduce details and inevitable omissions occurring in the process of copying. The analysis of the content of the Zamość district map indicates that it is the secondary work using material of the Joseph's survey, it does not bring any new message except for precise indication of the district borders after administrative reforms of 1782–1783 and the delimitation adjustments.

Key words: history of cartography, topographic maps, Joseph's survey, old maps of Galicia